

Недељко В. Радосављевић

Историјски институт, Београд - Србија
e-mail: nedeljko_radosavljevic@yahoo.com

НИЖЕ ДУЖНОСТИ У ОБНОВЉЕНОЈ ЦРКВЕНОШКОЛСКОЈ ОПШТИНИ У МОСТАРУ(1888–1891)*

Апстракт: У раду је, на основу Записника обновљене Мостарске српске православне црквеношколске општине, указано на значај појединих дужности нижег ранга у њеном функционисању. Реч је о клисарима, пјатарима, перовођама, повјереницима, појцима и економима. У уводном делу дати су основни подаци о односима Општине са новим окупационим властима, њеном распуштању и поновном сазивању. Када је реч о дужностима које су предмет истраживања, објашњено је на које послове се односе и ко су били људи који су их обављали. Такође, указано је на њихово социјално порекло и утицај који су имали међу православним Србима у Мостару.

Кључне речи: Мостар, Црквеношколска општина, обнова, дужности, клисар, пјатар, перовођа, појац, повјереник, економ.

У Османском царству, правни основ постојања православних црквеношколских општина налазио се у систему милета, заједница истоверних, који је предвиђао изванредан степен аутономије у пословима који нису имали директне везе са надлежностима државних власти. Током 19. века, који Илбер Ортајли назива и „веком владања Високе порте“, вршене су реформе у циљу модернизације државе и правног изједначавања свих поданика (танзимат), али се упоредо одржао и систем милета, анахрон у односу на њих¹. У том систему, припадност свакој признатој религији одређивала је духовни и просветни живот те заједнице, која је финансирана сопственим приходима, ређе уз помоћ државе. У таквом правном амбијенту одвијао се и живот православних Срба у Османском царству, у коме су се реформе слабије виделе на европској периферији државе него у напреднијим градовима Мале Азије. Српска православна црквеношколска општина у Мостару развијала се у складу са тим околностима².

*Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031), који се реализује у Историјском институту у Београду.

1 Ортајли 2004, 78, 81.

2 У знак признања за заслуге у гушењу побуне Хусеина Градашчевића 1831–1832, Али-паша Ризванбеговић Сточанин добио је 1833. на управу Херцеговиначки санџак, који је издвојен из Босанског у посебан пашалук. У време Ризванбеговићеве управе, која је трајала све до експедиције Омер-паше Латаса 1850, реформске мере којима би био олакшан положај хришћана нису спровођене. Тек по Латасовој експедицији оне продиру и у Херцеговину. Ћоровић 1933, 55–57.

Настанак мостарске црквене, а касније и црквеношколске општине, са сигурношћу се може датирати у средину 18. века³. За њено организовање и даљи развој од значаја је била чињеница да је у то време седиште Херцеговачке митрополије пренето из манастира Дужи у град Мостар⁴. Међутим, акт којим је званично утемељено њено постојање, и на који ће се она касније често позивати штитећи своју аутономију, била је *Црквена уредба* из 1835, која је настала договором између православних верника Мостара и херцеговачког митрополита Јосифа⁵. *Уредба* је давала општини и нека права која нису била у складу са јасно одређеним положајем Православне цркве у Османском царству и правима митрополита. Њихова духовна власт, која је потврђена патријаршијском синђелијом, и административно-управна, заснована на султановом ферману или берату, на овај начин је била умањена⁶. Црквена општина је могла слободно располагати имовином цркве, а митрополит је, ни под каквим условима, није могао одузети, заложити или отуђити. Поред тога, митрополит Јосиф обавезао се да без договора са кметовима (*enuproni*) не могу бити постављени нити разрешени мостарски свештеници (*ефимери*), као ни црквени клисари и пјатари⁷. О томе колика је била снага мостарске црквене општине у случајевима неспоразума са појединим херцеговачким митрополитима, уверљиво говоре два примера: митрополит Прокопије (1836–1837) је, после само годину дана, смењен и под стражом послат у Цариград, а имовина му је конфискована и распродата у Сарајеву⁸. Његов наследник, Авксентије ШПетров Чешмеџић (1838–1848), пореклом Бугарин из Самокова, који је касније постао један од три најзначајнија заговорника стварања аутономне бугарске цркве, у Херцеговачкој митрополији убирао приходе који су му припадали, али и оне које је сам установио или увећао. Међутим, ауторитет му је сломљен управо у спору са мостарском црквеном општином, када је покушао да оспори њену аутономију и замени свештенике који су служили у Мостару. Ушавши у сукоб са локалном средином, без подршке у структури власти тадашњег Херцеговачког пашалука, Авксентије је смењен и премештен у Велес, а на његово место је враћен стари митрополит Јосиф⁹.

Црквена уредба је опстала све до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. омогућивши мостарској српскоправославној црквеношколској општини да сачува своју аутономију, ојача је у времену танзиматских реформи отварањем школа¹⁰ и изгради нову Саборну цркву Свете Тројице, чији су величина и

3 Ћоровић 1933, 35.

4 Ћоровић 1933, 34.

5 Ћоровић 1933, 49, 51; Радосављевић 2008, 182–183.

6 Османско законодавство је патријархе, митрополите и епископе посматрало као закупце добара са потпуним имунитетом (сербестијат). Радосављевић 2007, 157.

7 Ћоровић 1933, 49–51.

8 Било је више разлога за Прокопијеву смену. Ђоко Слијепчевић сматрао је да је основни узрок за то било његово учешће у завери са још пет митрополита, чији је циљ био да се смени тадашњи васељенски патријарх Георгије VI, због чега је, заједно са њима, послат у прогонство у Цезареју. Слијепчевић 1991, 468–469. Савремени извори, међутим, указују на његову среброљубивост, што је свакако додатно допринело да се донесе одлука о смени и прогонству. Радосављевић 2008, 184–185.

9 Радосављевић 2014, 271–276.

10 Из народне школе, при старој мостарској цркви, развила се нова основна школа, отворена 1854, захваљујући сакупљању прилога купљеним у цркви дуги низ година. Женска основна школа отворена је 1861. Ново школско здање, пространо и на два спрата, саграђено је 1855–1856. године. Ђерић 2001, 131–132; Ћоровић 1933, 61–63.

лепота били без преседана на просторима под османском влашћу које је насељавао и српски народ¹¹. Међутим, српским црквеношколским општинама у Босни и Херцеговини су већ првим мерама окупационих власти умањена њихова права, а деловање ограничавано низом закона и одредби. Мостарска црквеношколска општина покушавала је да заштити своја дотадашња права доношењем *Правилника* 1880. године, у коме је наведено све што јој је било признато пре аустроугарске окупације (избор председника општинског одбора и његових чланова, брига о црквама и манастиру, функционисање школа, избор свештеника и учитеља, старање о настави)¹². Општина се показала активном и када је, у име свих општина у Херцеговини, заједно са митрополитом Игњатијем Икономидисом упутила протест патријарху Јоакиму због склапања Конвенције са Аустроугарском, чиме је Православна црква у Босни и Херцеговини стављена под контролу државе. Забринутост окупаторских власти изазвала је и жалба цару и краљу Фрању Јосифу о односу нових власти према народу и урушавању аутономног националног живота¹³. За Херцеговачки устанак 1882. године, покрет ограничених могућности чији је повод било доношење Војног закона (1881) који је предвиђао позивање одређеног броја регрута у аустроугарску војску, окупационе власти су идејне покретаче виделе у словенофилским круговима и Црквеношколској општини у Мостару, посебно ако се има у виду да је она и писмено протестовала због његовог доношења. Зато је, по угушењу устанка, Општина била распуштена, а неки од њених угледних чланова су осуђени на затворске казне¹⁴. Схватајући временом да је њено постојање ипак неопходно због комуникације са православним поданицима, Земаљска влада дала је дозволу за обнову рада Општине, која је читана три пута у јануару 1885. (Нова година 13. јануара, Богојављење 18. јануара и Савиндан 26. јануара), али одговора мостарских православних Срба није било одмах. Разлог за то био је настојање да се из имена Црквеношколске општине избаци назив „Српска“, и уместо тога уведе назив „источно-православна“. Скупштина се састала тек после трећег оглашавања, а њени учесници одбили су предложени октроисани Статут, по коме је власт могла да на заседања Скупштине и Општинског одбора шаље своје представнике и врши инспекцију школа. Такође је тражено и да се избори Одбора општине изврше по старом Правилнику из 1880, и да њено име остане „Српска православна црквеношколска општина“. Изјава лојалности властима на тој скупштини није променила ништа у чврстом одбијању предложеног Статута¹⁵.

Забрана националног имена у датим околностима била је тешко спроводљива, а и део структуре нових власти сматрао је да се оно у интересу мира може уважити. И образложење да је национално име у називу општина немогуће прихватити док се Православна црква у Босни и Херцеговини налази под јурисдикцијом Васељенске патријаршије било је лишено смисла. Општина је и пре окупације имала национално име, а по склапању Конвенције између Аустроугарске и Патријаршије 1880. њена јурисдикција је била углавном формална¹⁶.

11 Градњу нове цркве је са 25.000,00 гроша помогао и султан Абдул Азиз I, што је била потврда да су се околности за православне Србе промениле на боље. Истовремено, из Русије је стигло 10.000,00 дуката. Црква је завршена 1873. године. Kadijević 2001, 456–457.

12 Маџар 1982, 90.

13 Маџар 1982, 35–36, 95; Berić 2001, 168–170.

14 Маџар 121; Berić 2001, 171–173.

15 Маџар 1982, 124–126;

16 Маџар 1982, 127.

Године 1888, на темељу компромиса који је био тежак за мостарске православне Србе, обновљен је рад Српске православне црквеношколске општине у Мостару. Власт је учинила уступак по питању националног имена, али је делатност Општине редукована на град Мостар, уз појачан надзор власти над њеним радом преко својих представника. Скупштина је одржана 1. фебруара 1888, и на њој је изабран Одбор¹⁷ од 12 чланова, са председником Мијатом Радовићем и потпредседником Димитријем Билићем на челу. Исте године смењен је митрополит Игњатије Икономидис, да би убрзо на његово место био изабран архимандрит Леонтије Радуловић¹⁸. Обновљена општина је могла да се бави искључиво пословима који нису спречавали архијереје у потпуном вршењу духовне власти, укључујући и постављање привремених и сталних свештеника. Њеним седницама су имали право да присуствују, и скоро увек су тако поступали, представници градске или котарске власти. Српској основној школи је призната јавност рада, с тим што је програме и планове морала да усклади са новим државним нормативима и дозволи државну инспекцију¹⁹. Ипак, и у тако тешкој ситуацији Мостарска српска православна црквеношколска општина успевала је да у свом првом обновљеном сазиву оствари значајне резултате.

Када је реч о истраживању деловања Општине у времену 1888–1891, један од најважнијих извора су записници са седница црквеношколске општине вођени у том периоду²⁰. Из тих прворазредних извора није видљива само њена једнострана комуникација (Српска православна црквеношколска општина према другима), већ и део одговора на захтеве, молбе и иницијативе које је покретала. Из првог трогодишњег периода (јануар 1888–јануар 1891) сачувано је 173 од укупно 175 записника, укључујући и три записника са годишњих скупштина (1889, 1890, 1891) које су одржаване јануара месеца. Недостају први записник Скупштине обновљене Мостарске српскоправославне црквеношколске општине из јануара 1888. и записник прве редовне општинске седнице из те године. Неколико записника, такође, није сачувано у целини. Посматрано по годинама, у 1888. је одржано 47, 1889. године 67, а последње, 1890. (укључујући и јануар 1891. до годишње скупштине) 61 седница, од којих је једна била скупштинска седница на којој је изабран нови општински сазив²¹. Записници су вођени по јулијанском календару, српским језиком и ћириличним писмома, уз мање изузетке, на локалном ијекавском наречју.

На основу садржаја сачуваних записника, види се да је структура мостарске српскоправославне црквеношколске општине била прилагођена њеним потребама и надлежностима које је имала. У њеном саставу били су Мостар са свим својим парохијама (три), стара и нова црква, као и манастир Житомислић. Поред тога, под њеном непосредном управом биле су мушка и женска четворогодишња школа у граду Мостару и школа у манастиру Житомислић. Општина је управљала са фондовима, легатима, задужбинама, новцем датим на позајмицу, непокретном имовином (куће, земљиште). Такође се бринула о избору учитеља, набавци школске

17 У записницима са седница се, уместо имена „Одбор“, користи назив „Општина“, који је због тога заступљен и у овом раду.

18 Маџар 1982, 131.

19 Маџар 1982, 122.

20 Ови записници били су својина Мостарске црквене општине, која сада поседује њихове фотокопије, док су оригинали у Архиву Мостара. За могућност да имам увид у ове прворазредне изворе и користим их у овом раду захвалност дугујем уваженом старешини мостарске цркве, протојереју-ставрофору Радивоју Круљу, и драгој колегиници Мирјани Савић, историчарки.

21 Подаци су изведени по јулијанском календару, по коме су вођене општинске седнице.

опреме, школовању сиромашне деце и деце која су учила занат. Старала се и о стипендирању даровитих ученика, обезбеђењу државне помоћи за ђаке који су школовање наставили, и одржавала добар обичај указивања почести црквеним и школским добротворима.

На челу Општине, као њен највиши орган, била је Скупштина. Њени чланови могли су бити сви православни Срби који живе у Мостару најмање пет година и поседују непокретна добра. На основу сачуваних записника, јасно је да је Скупштина заседала једном годишње и да је свака четврта била изборна. Радом Скупштине је председавао председник Црквеношколске општине, а у њен састав улазили су представници народа и чланови Општинског одбора. Записник је водио општински перовођа, у чијој је дужности било и читање годишњих извештаја о раду, полагање рачуна о стању општинских благајни и обавештавање о текућим пословима. Поред чланова одбора и скупштинара, сагласно договору о обнови Црквеношколске општине, скупштини је присуствовао и представник Земаљске владе Босне и Херцеговине. Поред њега, присуствовали су херцеговачки митрополит и мостарски свештеници. Године 1889, 17. (29) јануара, Скупштини је присуствовао градски поглавар Фоглар²². Годину дана касније, истог датума, поменути владин чиновник такође је био присутан, али у рангу котарског предстојника²³, а следеће, 1891, 17. (29) јануара, на скупштини која је изабрала нов Општински одбор, Владу је представљао полицијски комесар Галантај²⁴. Године 1889, у својству администратора Херцеговачке митрополије, скупштини је присуствовао архимандрит Серафим Перовић, а такође и наредних година као изабран, потврђен и интронизован митрополит²⁵. Сем њега, изричито се наводи и присуство мостарских свештеника. Године 1889. било их је три²⁶, следеће 1890. године три свештеника и један ђакон²⁷, а 1891. два свештеника²⁸. Изабрани представници народа у Скупштини припадали су углавном старим и угледним мостарским породицама, познатим још из средине 18. века²⁹.

22 Црквеношколска општина Мостар (у даљем тексту ЦШО), записник бр. 53 од 17. (29) јануара 1889.

23 ЦШО, записник бр. 117 од 17. (29) јануара 1890.

24 ЦШО, записник бр. 175 од 17. (29) јануара 1891.

25 Серафим Перовић (Горица код Требиња, 22. јуна 1827–Мостар, 17. фебруара 1903). Монашки чин примио у манастиру Дужи 1848. Завршио Београдску богословију, и радио као учитељ у мостарским основним школама. Године 1858. постао је игуман манастира Житомислића, а у чин архимандрита произведен је 1864. Путовао је по Србији и Русији сакупљајући прилоге за манастир и школу. Османске власти су га 1871. осудиле на доживотну робију, коју је издржавао у Фезану. Ослобођен је посредством Русије 1876. У време рата Русије и Кнежевине Србије против Османског царства 1877–1878, придружио се устаницима. По завршетку рата успешно је управљао манастиром Житомислићем. За херцеговачког митрополита изабран је и интронизован 1889, по смрти митрополита Леонтија Радуловића. Умро је у Мостару, а сахрањен је у манастиру Житомислићу. Вуковић 1996, 441.

26 У уводном делу записника помињу се свештеници Петар Божић, Василије Ивезић и Алекса Чокорило. Међутим, на крају нема потписа Алексе Чокорила. ЦШО, записник бр. 53 од 17. (29) јануара 1889.

27 У записнику са те скупштине, на почетку се помињу иста три свештеника и ђакон Петракије Поповић. На крају записника су потписани само Василије Ивезић и Алекса Чокорило. ЦШО, записник бр. 117 од 17. (29) јануара 1890.

28 На почетку су поменути свештеници Алекса Чокорило и Василије Ивезић. У записнику са ове скупштине нема њихових потписа, као ни потписа других учесника. ЦШО, записник бр. 175 од 17. (29) јануара 1891.

29 Ћоровић 1933, 34–36.

О раду Скупштине и Црквеношколске општине, борби за верску и просветну аутономију, односима са земаљским властима, као и о делатности херцеговачких митрополита и мостарских свештеника, у српској историографији је доста писано. Међутим, дужности нижег ранга, без којих општина није могла да у потпуности функционише, делом су остале у сенци интересовања истраживача. Те дужности су обављале личности које нису имале свештенички чин, али су Општини биле изузетно важне. Међу њима се издвајају клисари, пјатари, перовође, повјереници (покривитељи, поузданици), појци, економи. Циљ овог рада је да се детаљније укаже на њихову улогу и значај у раду обновљене Српске православне црквеношколске општине у Мостару.

Поменуте дужности, које су при Црквеношколској општини обављали чланови православне заједнице у Мостару, биле су такве да су повезивале све њене елементе. Њихов рад имао је непосредне везе са црквом и њеним парохијама, затим са основном школом која је деловала у њеном саставу, са манастиром Житомислићем и његовим братством и, на крају, непосредно са верницима, члановима Српске православне црквеношколске општине.

Добар пример свестране делатности у општини били су клисари. У записницима црквеношколске општине за године 1888–1891, за њих је најчешће коришћен облик имена који је гласио „клизаре“. Појам „клизар“ изведен је од грчке речи „еклисијарх“, и односи се на превасходно црквену дужност, без изворних веза са школским питањима. Еклисијарси се јављају још у раној историји хришћанске цркве и имали су своје место у црквеном поретку и када није било школа у модерном смислу. Они су били четврти по значају у току вршења архијерејске литургије. Старали су се тачном одржавању богослужења, читању канона и диптиха, редовном служењу панихида, чистоћи храма, уредном паљењу кандила и воштаних свећа, уредном доласку монаха у храм, одређивању монаха или световњака који читају и певају у току богослужења. Еклисијарси (клизари) су могли имати и помоћника, „параеклисијарха“³⁰. Избор и разрешење клисара у Мостару вршила је Општина сваке године. Постојање клисара јасно се помиње у *Црквеној уредби* из 1835. године³¹. Тада су званично установљена четири кмета, која су се старала о црквеним пословима, уз обавезу да „у договору с митрополитом и с неколико отмјени хришћана имају сваке године мијењати црквене клисаре и пјатаре“³². У каснијем периоду установљена је Скупштина која није бирала кметове, већ састав Општинског одбора (Општине). Општина на себе преузима послове кметова (епитропа), чиме је потреба за њима престала. Тиме клисарска дужност добија на значају, јер они воде општинске протоколе у којима евидентирају приходе и расходе. Дужности ранијих кметова и клисара тако су практично спојене у једну, клисарску. Обновљена Општина прво је имала четири клисара, тачно колико је по „Уредби“ из 1835. било кметова, а касније три. Иако је клисарска дужност иницијално била црквена, Херцеговачка митрополија није настојала да их непосредно одређује, већ је то остало у надлежности Општине, сагласно већ устаљеној пракси из времена османске власти. Тек у другом сазиву обновљене Општине, Митрополија је донела правила по којима би клисари требало да се понашају и које дужности да врше, што је вероватно циркуларно послато не само мостарској, већ свим општинама на њеном подручју³³. На овај начин је и од стране највише духовне власти то питање уређено и уједначено.

30 Вуковић 2002, 641.

31 Ћоровић 1933, 51.

32 Ћоровић 1933, 49, 51.

33 ЦШО, записник бр. 20 од 11. (23) априла 1891.

Због разноликости послова које су вршили, клисари су у овим записницима називани и „црквеним послужитељима“, што је такође одговарајући опис њихове дужности. Избор за клисара био је значајна част и показивао је поверење које је Општина имала у сваког од њих. Нови клисари су бирани уочи Марковдана (по савременом Грегоријанском календару 8, у 19. веку 7. мај), а оглашавани су на сам тај празник, чиме су и формално почињали да врше своје дужности³⁴. Убрзо потом, стари клисари предавали су Општини своје рачуне. У почетку је дужност клисара вршена бесплатно³⁵, али се из једног од записника насталих у априлу 1890. види да су за свој труд већ тада примали одређене таксе. Оне нису биле уједначене, па је Црквеношколска општина решила да их тачно утврди³⁶.

Први клисар који се у записницима из 1888. године помиње био је Алекса Шантић, песник који је потицао из угледне трговачке породице³⁷. На основу записника са 77. седнице Општине од 24. априла (6. маја) 1889, сасвим је сигурно да су, поред Шантића, заједно с њим клисари били Ристо Радуловић и Гавро Тривковић³⁸. Алекса Шантић је, у своје име и у име других клисара, предао рачуне за годину 1887/1888. у износу од 2.161,12 форинти прихода, и 1.143,00 форинте расхода. Чист приход који су ти клисари за годину дана свог деловања остварили износио је 1.018,12 форинти. Поред новца, Алекса Шантић, Ристо Радуловић и Гавро Тривковић сакупили су и 230 ока воска (294,40 кг), који је похрањен код угледног члана Општине, Војислава Шоле³⁹. Године 1888. за клисаре су одређени Ристо Ђоровић, Душан С. Билић, Јово Јовић и Јово Комненић⁴⁰. Они су ту дужност вршили до 25. априла (7. маја) 1889. (Марковдан), када су на њу ступили нови, изабрани дан раније, на 77. општинској седници. То субили Душан Р. Круљ, Стеван Черечина и Јово Зувин, за ког се наводи да је ортак трговца Шћепана Аничича⁴¹. На 81. седници, одржаној маја 1889, дотадашњи клисари Ристо Ђоровић, Јово Јовић и Јово Комненић поднели су своје рачуне Општини, из којих се види да је њихов годишњи приход био 2.263,26 форинти, расход 826,21 форинти, док се за 15 форинти наводи да је реч о „вересији“, али не и о чему се ради. Чист приход у новцу био је 1.422,05 форинти. Поред тога, они су Општини предали и сакупљених 622 $\frac{3}{4}$ оке воска и 24 оке зејтина. На њиховом изузетном резултату, Општина им се усмено јавно захвалила⁴². На 139. општинској седници, одржаној 22. априла (4. маја) 1890, изабрани су нови клисари: Шпиро И. Докић, Милан Јована Радић и Ђорђије Тривка Кисић⁴³. Њихов извештај о раду поднет је касније новом општинском сазиву, изабраном јануара 1891.

Новац који су клисари предавали је увек тачно исказиван. Његов износ био је значајан и временом је растао. Ради указивања на то колика је била његова вредност, може се користити и податак о цени обнове Саборне цркве, којој је Општина приступила одмах по њеном поновном формирању 1888. године. По разматрању

34 ЦШО, записник бр. 139 од 22. априла (4. маја) 1890. Традиција оглашавања клисара и пјатара на Марковдан сачувала се од *Уредбе* из 1835. Ђоровић 1933, 51.

35 На 77. седници, одржаној 24. априла (6. маја) 1889, клисари који су изабрани јасно се помињу као „бесплатни црквени послужитељи“. ЦШО, записник бр. 77 од 24. априла 1889.

36 ЦШО, записник бр. 138 из априла 1890.

37 ЦШО, записник бр. 12 из маја 1888.

38 ЦШО, записник бр. 77 од 24. априла (6. маја) 1889.

39 ЦШО, записник бр. 12 из маја 1888.

40 ЦШО, записник бр. 6 од 23. априла (5. маја) 1888.

41 ЦШО, записник бр. 77 од 24. априла (6. маја) 1889.

42 ЦШО, записник бр. 81 из маја 1889.

43 ЦШО, записник бр. 139 од 22. априла (4. маја) 1890.

пристиглих понуда за извођење радова, који су обухватили захтевну поправку куполе и њено покривање квалитетним бакром, посао је поверен новосадском лимару и казанџији Милану Јовановићу, а укупна вредност свих радова била је 8.900,00 форинти, с тим што му је новац исплаћиван у више наврата, упоредо са одвијањем радова и по њиховом пријему, све до истека гаранције коју је дао⁴⁴. Новчани прилози нису били једини које су клисари прикупљали у том времену. Велике количине сакупљеног воска (1888. године 230 ока, 1889. године 622 $\frac{3}{4}$ ока) скупог и цењеног производа, повераване су појединим члановима општине да се чувају и продају, углавном преко чланова мостарских породица који су живели и радили у Трсту. Тако је 7. (19) фебруара 1891. године клисар Шпиро Докић обавестио Општину да они (клисари) имају „четири сирца воска за продају“, за који је одлучено да се пошаље у Трст трговцима Шкуљевићу и Аничичу, који су требали да га продају по најповољнијој цени⁴⁵.

Поред обавеза у цркви и вођења реда у њој, као и прикупљања прилога, клисари су учествовали и у ангажовању школске деце у различитим пригодним приликама, али и у спроводима који су у Мостару вршени. Све то је вршено у договору са школским старатељима одређеним између чланова Општине, затим са управитељем српских школа и учитељским збором. Међутим, то је доводило и до одређених проблема. Школски управитељ, учитељ Никола Љ. Мештеровић⁴⁶, обавестио је Општину 16. (28) марта 1889. да настава „многа пати“ због честог узимања многе мушке деце ради учешћа у спроводима, при чему Школа од тога није имала никакве користи. Да би се то решило, одређено је да се за погребне одреди највише пет ученика, а уколико породице покојника желе „параде“, како се то у записнику дословно каже, учешће деце преко тог броја морало је да се Општини плати 0,50 форинти по ђаку⁴⁷.

Када је реч о приходима самих клисара, већ је поменуто да су они убирали одређене таксе за свој рад. О томе колико су новца примали и за које послове у записницима са седница Црквеношколске општине не могу се наћи јасни подаци. У записнику са 138. седнице, под тачком број пет, наведено је следеће: „Пошто цркв[ени] служитељи „клисаре“ нијесу до сада имале потпуно одређену таксу за сваки поједини обављени чин у св[етој] цркви, те су од хришћана често неједнако наплаћивати морали, то је за убудуће закључено да се за сваки поједини чин тачно наплата одреди, да се новијем клисарима на писмени начин уреди“⁴⁸. Клисарима су приходи ове врсте били неопходни, јер су, вршећи своју дужност, свакако имали и расходе. У време новог општинског сазива, чији је мандат почео јануара 1891, Херцеговачка митрополија интервенисала је у питању њихових дужности, права и прихода, тако што је посебном „Наредбом“ одредила како клисари треба да врше своју дужност. Мостарска српска православна црквеношколска општина је акт примила „на повољно знање“, што је

44 ЦШО, записник бр. 3 од 3. (15) априла 1888.

45 ЦШО, записник бр. 6 од 7. (19) фебруара 1891. Реч „сирац“ употребљена је вероватно у описном смислу и указује да се восак налази у облику великих обних погача налик сиревима.

46 Никола Љ. Мештеровић (?; 1855–Бијељина, 12. октобра 1913), учитељ у Мостару, члан Црквеношколске општине, повереник Матице српске и један од оснивача друштва „Гусле“. Често је због националног, просветног и добротворног рада премештан одлуком земаљских власти, заједно са супругом Катинком, такође учитељицом. Радио је у Високом, потом у Бродцу код Бијељине, да би од 1900. постао управник Државне комуналне школе у Бијељини, вршећи ту дужност до смрти. Мاستиловић 2014, 391.

47 ЦШО, записник бр. 69. од 16. (28) марта 1889.

48 ЦШО, записник бр. 138 из априла 1890.

значило да га прихвата без икаквих примедби⁴⁹. Наредба Митрополије указује на то да одлука Општине из априла 1890. о клисарима и њиховим приходима није у потпуности решила сва питања која се односе на њихов рад.

Пјатари се такође помињу у „Уредби“ из 1835. године⁵⁰. Њихово име потиче из грчке речи „пјат“ (πίατο), која у дословном преводу значи тањир или посуда. У овом случају ради се о црквеним пјатовима, односно тасовима, на које су верници стављали прилоге. Дужност пјатара такође је била једногодишња. Они су бирани и проглашавани у исто време кад и клисари, о Марковдану сваке године⁵¹. Као и клисари, и они су о сакупљеним прилозима водили протоколе, а Општини на крају свог рада полагаали рачуне. Постојала су три пјата на које су верници у цркви давали прилоге: црквени, школски и сиротињски⁵². Таква подела указује на ширу делатност Општине, укључујући и добротворну, јер су прилози са сиротињског пјата трошени за помоћ припадницима православне заједнице најслабијег имовног стања. Пјатари су углавном самостално, а не заједно, предавали рачуне општини, што је у складу са јасном поделом коју су у свом деловању при сакупљању прилога имали.

У записницима из 1888, нема података о избору пјатара, али се по предатим сумама 1889. види да је сиротињски пјатар био Марко Комад, црквени Гавро Мијатовић а школски Видак Медан. Они су те године предали своје рачуне пошто су изабрани нови пјатари. На 79. седници црквеношколске општине Гавро Мијатовић предао је 181,43 форинте сакупљене на црквеном, а Марко Комад 313,25 форинти сакупљених на сиротињском пјату. Иако на овој седници Видак Медан није предао годишње приходе са школског пјата, очигледно се знало да ће то убрзо учинити и да су разлози његовог одсуства са седнице били оправдани, па је Општина свој тројици изразила писмену захвалност⁵³. Видак Медан је нешто касније, на 82. седници Општине одржане маја 1889, предао 234 форинте⁵⁴. Нови пјатари, изабрани на 77. општинској седници одржаној 24. априла (6. маја) 1889. године, били су Алекса Шантић, црквени, Ристо Радуловић, сиротињски, и Гавро Тривковић, школски⁵⁵. Они су дужност обављали годину дана. На општинској седници одржаној 22. априла (4. маја) 1890. изабрани су нови: Ристо Ћоровић, црквени, Јово Јовић, сиротињски и Јово Комненић, школски пјатар. На 142. општинској седници дотадашњи школски пјатар Гавро Триповић предао је општини износ од 198,50 форинти. О томе колико су новца као пјатари предали Алекса Шантић и Ристо Радуловић нема података, што указује да су то учинили изван општинских заседања⁵⁶. Новоизабрани пјатари за време од Марковдана 1890, свој извештај и новчане износе нису предали по истеку годишњег периода, већ на Скупштини 10. (22) јануара 1891, вероватно из разлога што је она била изборна. На тој скупштини, сиротињски пјатар Јово Јовић приложио је 150 форинти које је сакупио, црквени пјатар Ристо Ћоровић, такође, 150 форинти, а Јово Комненић, школски пјатар, износ од 120 форинти⁵⁷.

49 У Наредби се наводи и какав ред треба да влада у цркви током Богослужења, о чему су такође бригу водили клисари. ЦШО, записник бр. 20 од 11. (23) априла 1891.

50 Ћоровић 1933, 51.

51 Ћоровић 1933, 51.

52 Записник бр. 77 од 24. априла (6. маја) 1889.

53 Ћоровић 1933, 51.

54 ЦШО, Записник бр. 82 из маја 1889.

55 ЦШО, записник бр. 77 од 24. априла (6. маја) 1889.

56 ЦШО, записник бр. 142 од 6. (18) маја 1890.

57 ЦШО, записник бр. 174 од 10. (22) јануара 1891.

Износи које су пјатари предавали Црквеношколској општини, а који су потом пренешени у њене одговарајуће благајне, били су значајни у укупном збиру. Године 1889, та сума износила је 728,68 форинти. За 1890. не постоји потпуни податак, јер је евидентиран допринос само једног пјатара од 198,50 форинти, а у наредном периоду, за нешто више од осам месеци од Марковдана 1890. до 17. (29) јануара 1891, прикупљено је 420 форинти.

Као и клисари, и пјатари су били угледни чланови Српске православне заједнице у Мостару, у које је Општина имала поверења да ће савесно вршити своју дужност. Записници настали у периоду од 1888. до 1891. указују на то да су за пјатаре бирани и људи који су у претходном периоду вршили клисарску дужност. На основу ових извора не може се потпуно сигурно утврдити да ли је међу пјатарима из времена 1888–1889. било клисара у претходном периоду. Општина тада није функционисала, али клисари јесу. Међутим, већ 1889–1890, сва три изабрана пјатара били су ранији клисари (Алекса Шантић, Ристо Радуловић, Гавро Тривковић)⁵⁸. У следећем годишњем периоду, 1890–1891, изабрани су пјатари Ристо Ћоровић, Јово Јовић и Јово Комненић, који су у време 1888–1889. године били клисари.

Социјално порекло клисара и пјатара такође је занимљиво. Међу њима је преовладавао тада најугледнији слој српске заједнице. Алекса Шантић потицао је из угледне трговачке породице. Душан С. Билић био је редитељ, глумац, један од утемељивача и председник Српског пјевачког друштва „Гусле“⁵⁹. Био је у сродству са потпредседником обновљене Српскоправославне црквеношколске општине, трговцем Димитријем Билићем⁶⁰. Отац Душана Круља, Ристо, био је трговац вином. Трговачке породице били су и Ћоровићи и Радуловићи, а Кисићи трговци и штампари. И други клисари и пјатари имали су слично порекло или су припадали кругу интелектуалаца који се формирао око Општине и друштва „Гусле“. Материјално углавном збринути, они су прихватили част која им је указана избором на те дужности не из интереса, којих у материјалном смислу и није могло бити пуно, већ у циљу давања личног доприноса развоју и очувању институција српског народа у Мостару.

Једна од важнијих била је и дужност перовође, односно писара црквеношколске општине. Њега је, заједно са осталим часницима, бирала Општина (Одбор) одмах по свом избору од Скупштине, али и замењивала уколико би у току годишњег рада он одступио са тог места. Дужност перовође обављао је школски управитељ, понекад називан и *равнатељем*. О томе каква су била очекивања од школског управитеља, самим тим и перовође, говори и одлука донета на 23. седници Општине од 25. јуна (7. јула) 1888. У првој тачки дневног реда, која се односила на реорганизацију основне школе и утврђивање броја учитеља, за школског управитеља се наводи следеће: „да се од њих пет [учитеља] изабере један за равнатеља, коме ће искључива дужност бити стручњачки надзор над срп[ским] прав[ославним] осн[овним] школама, перовођство у свијем сједницама и појање у цркви попут осталих учитеља (ако га општина појања не ријеши), са годишњом плаћом од 830 фор. и станарина од 15% целокупне равнатељске (600 ф) плаће. Није ли он ожењен добија он једну собу попут осталих учитеља“. Познавање *перовођства* је било један од важнијих услова за избор на место школског управитеља⁶¹. Перовођа је припремао

58 ЦШО, записник бр. 77 од 24. априла (6. маја) 1889. Избор нових клисара и пјатара било је прва тачка дневног реда, и решено је да за пјатаре буду изабрани „лањски клисари“.

59 Вељковски 2004, 543.

60 Бујас 2004, 543.

61 ЦШО, записник бр. 23 од 25. јуна (7. јула) 1888.

и у име Општине обављао преписку са локалним властима, другим црквеношколским општинама, као и херцеговачким митрополитима. Знање у састављању аката се подразумевало. Перовође су износиле на усвајање финансијске извештаје о стању општинских благајни и фондова. У дужности перовође спадало је и заступање општине пред градским властима, писање одговора на њихове захтеве, брига о завештањима и правилном спровођењу тестамената, набавка књига за школу, оглашавање у јавним гласилима слободних учитељских места (стечајеви). Компликована процедура склапања уговора о поклону са људима који су их црквеној општини давали, безусловно или са одређеним циљем, такође је била њихова одговорност. Међутим, могуће је да су у том послу имали помоћ неког од правника или адвоката, како не би дошло до проблема приликом овере таквих уговора код надлежних власти.

Због свега тога, перовођа је морао бити добро образован. Такође је морао да добро познаје етикецију приликом ословљавања у записницима и писмима, а одговорност за исправност сваког записника потврђивао је својим потписом. Одговоран посао који је вршио подразумевао је да присуствује свакој седници општине или годишње скупштине, осим у случајевима када је био оправдано спречен. За тај рад одређивана му је скромна месечна новчана надокнада. На 16. општинској седници одржаној 29. маја (10. јуна) 1888, тадашњем перовођи, учитељу Николи Љ. Мештеровићу, на његову молбу одређена је привремена новчана надокнада од 15 форинти месечно, с тим што је наведено да се касније тај износ може повећати⁶². Међутим, у каснијим записницима у току скупштинског сазива 1888–1891. нема помена о томе да је та сума повећана.

Први перовођа био је учитељ и школски управитељ Никола Љ. Мештеровић. Он се помиње од самог почетка рада обновљене српскоправославне црквеношколске општине, све до 1. (13) јула 1889, када се он последњи пут јасно наводи у том својству⁶³. Од деведесет једне седнице Општине која је до тада одржана, укључујући и скупштину јануара 1889, он је одсуствовао са само седам. Првих шест (седнице 24–29) су из периода од 3. (15) јула до 21. августа (2. септембра), а седма је одржана 23. октобра 1888. године. На првих шест седница, Мештеровића је замењивао учитељ Петар Шевић, а на седмој, Марко Р. Марковић. По Мештеровићевој оставци и одласку са учитељског места, неколико записника вођени су од привремених перовођа. Прва два (92. и 93) нису потписана, па се може претпоставити да их је водио неко од чланова Општине⁶⁴. Три наредна записника са 94, 95. и 96. седнице, у времену од 31. августа (11. септембра) до 24. септембра (4. октобра) 1889, као привремени перовођа водио је Петар Шантић, члан Одбора. После њега перовођа је, по већ устаљеном реду, постао нови школски управитељ, Јован Шикопарија. Он се у том својству последњи пут помиње на 151. седници, одржаној 6. (18) јула 1890. године⁶⁵. У времену између 152. седнице, одржане у првој половини јула, и 159. од 23. августа (4. септембра) 1890. године, записник није потписан од привременог перовође, па није сасвим сигурно ко је то био. Од 160. седнице, одржане 26. августа (7. септембра) 1890, перовођа је постао нови школски управитељ, учитељ Светислав Павловић.

62 ЦШО, записник бр. 16 од 29. маја (10. јуна) 1888.

63 ЦШО, записник бр. 81 од 1. (13) јула 1889.

64 ЦШО, записник бр. 92 од 30. јула (12) августа 1889; ЦШО, записник бр. 93 од 20. августа (1. септембра) 1889.

65 ЦШО, записник бр. 151 од 6. (18) јула 1890.

Радом Јована Шикопарије Општина није била у потпуности задовољна, пре свега због његове колебљивости у одлуци да ли ће остати у Мостару или не. На јасно питање да ли ће и у школској 1890/91. години остати у Мостару као школски учитељ и управитељ, његов одговор био је изненађујући: „оти[ћи]ћу у суботу из Мостара и потражићу себи друго мјесто, па ако нађем мјесто остати нећу, ако ли пак не нађем остаћу у Мостару“⁶⁶. Општина му се одмах захвалила на дотадашњем раду и изабрала новог школског управитеља и перовођу, Светислава Павловића. Међутим, проблеми са Шикопаријом су се наставили, јер није одмах испразнио школски стан добијен на коришћење, па је поново био замољен да то учини⁶⁷.

Светислав Павловић вршио је дужност управитеља основних школа и перовође до и после редовне годишње изборне скупштине одржане 17. (29) јануара 1891. Једна од карактеристика његове делатности било је коришћење екавског наречја српског језика, јер је потицао са тог говорног подручја. Ипак, временом је у записницима које је водио све чешће било видљиво мешање екавице и ијекавице, јер је очигледно и средина деловала на њега, а и сам је покушавао да јој се што боље прилагоди. Међутим, када је реч о форми записника, она је све време била иста.

За општину је још једна врста дужности била значајна. Реч је о *повјереницима*, *покритељима* или *поузданицима*. Та дужност није била орочавана годишњим периодом нити су њени носиоци бирани када и часници Општине. Дужност је била једнократна и тицала се мањих, али не и неважних послова. Она је имала везу са општином, на једној, и активностима појединих занатских и других привредних организација, на другој страни. У времену од 1888. до 1891, у Мостару је већ била укоренења традиција одржавања годишњих банкета, за које је одомаћен назив био „пир“. Пирове су организовали занатска удружења, и било их је разних: точарски, трговачки (бакалско-трговачки), пекарски (екмекчијски), механџијски, кујунџијски, калајџијски, ћебеџијски (мугавџијски), терзијски. Сви они су одржавани на дане великих хришћанских празника, који су често били и њихове славе. Општина би пре одржавања појединачних „пирова“ одређивала повјеренике, који су јој на првој седници по њиховом одржавању предавали прилоге који су на њима сакупљени. Износ који је на тај начин прикупљан био је различит, и зависио је од бројности и економске моћи чланова тих удружења, а свакако и од угледа општинских повјереника који су пиру присуствовали. Тај износ се кретао од пар десетина па до близу сто форинти. Чланови општине, сем ретких изузетака, нису слати као повјереници на такве скупове. Али, и изабрани повјереници су имали висок углед у мостарској средини, а ту дужност су сматрали за указану част и увек би је успешно извршили. У општинским записницима нема података да је неко од предложених повјереника тај посао одбио позивајући се на друге обавезе или разлоге било које врсте, и да је због тога морао бити одређен његов заменик. Међу повјереницима су били и Манојло Каблар, Игњат Гатало, Шћепан Голубовић, Илија Дунђеровић, Михо Пешко, Сава Миловић, Алекса Комад, Јово Савић, Станко Пелетина, Мићо Билић, Лазар Миличевић и други. Неки од њих учествовали су у раду годишњих скупштина, а бирани су и у састав Општине (Одбора). Постојали су и повјереници који су сакупљали прилоге за зејтин за манастир Житомислић. Они су одређивани једном годишње, у фебруару месецу. Године 1889, 16. (28) фебруара, за то су били задужени Алекса Куртовић и Манојло Жуња. У записнику са општинске седнице на којој је та одлука донесена, наводи се да је то одлучено „слиједујући

66 ЦШО, записник бр. 153 од 8. (20) јула 1890.

67 ЦШО, записник бр. 160 од 26. августа (7. септембра) 1890.

обичају својих предака⁶⁸. Новчани износ који су та два повјереника предала Општини 30. априла (11. маја) 1889, износио је 78,82 форинте, што је било више од прилога са већине занатских пирова. То показује да је углед манастира Житомислића међу српским православним становништвом Херцеговине био изузетно велики, посебно ако се има у виду чињеница да су повјереници могли да сакупљају прилоге само на подручју града Мостара, а никако у другим црквеношколским општинама⁶⁹. Повјереници за сакупљање прилога за зејтин манастира Житомислић одређивани су и 1890. и 1891. године, али у општинским записницима нема података који износ су прикупили.

Појци су вршили дужност везану за цркву и богослужења. Њихова улога била је певање у хору у цркви приликом богослужења. Појци су по свом договору са Општином обавезно били сви учитељи, уколико их она не би ослободила те обавезе. Из тога није био изузет ни управитељ школа, који је уз то био и општински перовођа. Када је потврђивала структуру учитеља по својој обнови, Општина је за свих пет, колико је требало да их буде, предвидела и да: под д, морају знати црквено појање, и под б, морају певати у цркви⁷⁰. Одлуком Општине од 1. (13) децембра 1888, на име тога што учитељи врше дужност црквених појаца, одређено је да се од тада сваке године Школи уплати унапред 500 форинти годишње⁷¹. Да је та пракса заживела показује пример од 8. јула 1890, када је на седници Општине решено да се из црквене у школску касу уплати толики износ „у име појаца црквених“⁷². Поред учитеља, у хору су учествовали и ђаци трећег и четвртог разреда основне школе. Појању их је учио Младен Бошњаковић, хоровађа Пјевачког друштва, који је радио и у школи. На његов предлог прихваћено је да ђаци и током распуста једном до два пута недељно, у зависности од тога колико буде потребно, подучава црквеном певању, и да се побрине за то да недељом и празником они буду у цркви, јер су тада неки од учитеља којима је то дужност ван града⁷³. Младен Бошњаковић дао је оставку на ту дужност 3. (15) јануара 1891⁷⁴. Општина је после тога припрему деце за црквено певање поверила учитељима Светиславу Павловићу и Владимиру Гвозденовићу. Они су и сами као црквени појци били активни у цркви, а као учитељи били су сасвим квалификовани за ту обавезу⁷⁵.

При Општини је постојала и дужност економа. Она је брзо заживела, али није трајала дуго. Само неколико месеци по отпочињању рада обновљене Општине, дошло се до спознаје да се економија манастира Житомислића може унапредити тако да доноси више прихода манастиру. Због тога је решено да се ангажује „економ“. У црквеном смислу такво звање је постојало у доба османске власти и вршио га је неко од свештених лица, бринући се о стању епархијских добара. У изворима се економи при појединим митрополитима често помињу. Међутим, у време обнове рада Црквеношколске општине, радило се о сасвим различитој форми. Економи су били људи који су за то имали одређено образовање, вероватно завршену неку од средњих пољопривредних школа или бар велико искуство у таквим пословима. Одржавање

68 ЦШО, записник бр. 62 од 16. (28) фебруара 1889.

69 ЦШО, записник бр. 79 од 30. априла (11. маја) 1889.

70 ЦШО, записник бр. 23 од 25. јуна (7. јула) 1888.

71 ЦШО, записник бр. 43 од 1. (13) децембра 1889.

72 ЦШО, записник бр. 152 од 8. (20) јуна 1890.

73 ЦШО, записник бр. 152 од 5. (17) јуна 1890.

74 ЦШО, записник бр. 173 од 3. (15) јануара 1891.

75 ЦШО, записник бр. 4 од 31. јануара (11. фебруара) 1891.

имовине, обрада земље и гајење стокe нису били њихови једини послови, јер је све производе требало употребити или продати, а новац не трошити без потребе. На 16. седници одржаној 29. маја (10. јуна) 1888, у првој тачки изнет је предлог да се, „ради умножавања манастирског иметка“, изабере економ, уз ангажовање и једног куvara. Предлог је одмах прихваћен и за економа је изабран Симо Стајић, са платом од 400,00 форинти годишње. Истовремено, за куvara је изабран Михаило Самарцић, чија је годишња плата била 150,00 форинти. И економ и кувар су, притом, имали бесплатан стан и храну у манастиру⁷⁶. Чињеница да је на истој седници усвојен закључак да је манастиру потребан економ и да је предложен и изабран кандидат за ту дужност, указује на то да се о томе озбиљно размишљало и раније, и да је са Стајићем већ био обављен разговор и направљен договор.

У каснијим записницима Општине не помиње се активност економа Стајића. Тако је било све до јуна 1889. На 87. седници Општине, одржаној 4. (16) јуна те године, економ Стајић је поднео оставку која је прихваћена, уз напомену да се одмах потражи замена за њега⁷⁷. Разлози због којих је Стајић поднео оставку нису наведени. Све до краја првог сазива обновљене Општине у јануару 1891, нов економ није изабран.

Из времена османске власти када су, сагласно милетској структури, надлежности Српске православне црквеношколске општине у Мостару биле знатно веће, опстала је њена развијена структура различитих дужности, наслеђена из традиције Васељенске патријаршије, уз специфичности проистекле из српске баштине и општинске аутономије, засноване на њеном договору са митрополитом Јосифом 1835. године. По аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине, права те најзначајније општине у Херцеговини знатно су умањена, а по устанку 1882. она је била распуштена. Када је, на темељу тешког компромиса са земаљским властима, Општина 1888. обновила рад, у њему су учествовали не само свештеници, учитељи и општински часници, већ и људи чије су дужности биле административно мање видљиве, али такође веома значајне. Њихови носиоци су одређивани одлукама Општине, а вршене су без новчане накнаде или са врло скромним примањима из општинских благајни. Избор на те дужности сматран је за велику част и због тога су одговорно вршене, а корист од њих за Црквеношколску општину била је велика. Клисари, пјатари, перовође, повјереници, појци и економски су бирани међу члановима угледних мостарских породица или у интелектуалним круговима који се тада развијају. Неке од тих дужности, попут перовође и појаца, били су обавеза управитеља српских основних школа и учитеља. Напредак Мостарске црквеношколске општине и њена економска стабилност, као и активност на културном и просветном раду, били су и њихова заслуга.

Извори и литература

Извори

Записници са седница Српске православне црквеношколске општине у Мостару, године: 1888, 1889, 1890, 1891.

76 ЦШО, записник бр. 16 од 29. маја (10) јуна 1888.

77 ЦШО, записник бр. 87 од 4.(16) јуна 1889.

Литература

- Berić, Dušan: *Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844–1918*, Srbi u Mostaru, rasprave i ogledi (2006). Beograd: Svet knjige, 79–233.
- Бујас, Милица: Билић, Димитрије, *Српски биографски речник 1*, А–Б (2004). Нови Сад: Матица српска, 543.
- Вељковски, Јован: Билић, Душан (2004), *Српски биографски речник 1*, А–Б. Нови Сад: Матица српска, 543.
- Вуковић, Сава: *Српски јерарси од деветог до двадесетог века* (1996), Београд–Подгорица–Крагујевац: Евро–Унирекс–Каленић.
- Вуковић, Сава (С. Е. III): *Еклицујарх, Енциклопедија православља*, књига прва, А–З (2002). Београд: Савремена администрација, 641.
- Кадиевић, Александар: *Saborna crkva Svete Trojice u Mostaru*, Srbi u Mostaru, rasprave i ogledi (2001). Beograd: Svet knjige, 453–463.
- Мастиловић, Драга: Мештеровић, Никола (2014), *Српски биографски речник 6*, Мар–Миш (2014). Нови Сад: Матица српска, 391.
- Маџар, Божо: *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просветну самоуправу* (1982). Сарајево 1982.
- Ортајли, Илбер: *Најдужи век империје* (2004). Београд: Српска књижевна задруга.
- Радосављевић, Недељко: *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831*, управа Васељенске патријаршије (2007). Београд: Историјски институт.
- Радосављевић, Недељко: *Херцеговачки митрополити 1766–1878* (2008), Историјски часопис Радосављевић, Недељко В.: Авксентије III Петров Чешмеџијев, херцеговачки митрополит (2014), Истраживања 24. Нови Сад: Филозофски факултет. 57: Београд: Историјски институт.
- Слијепчевић, Ђоко: *Историја Српске православне цркве 2* (1991). Београд: БИГЗ.
- Ђоровић Владимир: *Мостар и његова српска православна општина* (1933). Београд: Српска православна општина мостарска.

**LOWER OFFICES IN THE RE-ESTABLISHED CHURCH-AND-SCHOOL
COMMUNITY OF MOSTAR (1888-1891)**

After its re-establishment in 1888, the Serbian Orthodox Church-and-school Community in Mostar set up a structure, very similar to one from the time of Ottoman rule, although with reduced prerogatives. The Assembly was the supreme body which elected the members of the Community with a three-year mandate. The Community had a president, vice president and members. Their activities are widely known in historiography, particularly when it comes to their relations with government authorities, or to cultural, educational and national work. An integral part of the Community were persons who held lower offices, necessary for its work. *Klisar*, *pjatar*, *perovodja*, *povjerenik*, *pojac* and *ekonom* are distinguished among them. The names of these offices indicate the strong influence of the structure of the Ecumenical Patriarchate, which is interlaced with the Serbian tradition as well as with the institutions of the new era. All of these offices, excluding the *ekonom* and partly *perovodja*, considered to be exceptional honor. They indicated the trust of the Community and they were performed for free or for modest fees. *Klisar* and *pjatar* were elected for a one-year mandate. *Klisars* collected donations for the Community and duly led the administration about that. They also took care of order in the church and relationship with the school. *Pjatars* collected donations on the plates in the church. *Perovodjas*, established by custom, were governors of primary schools in Mostar. They also kept minutes of Community session, took care of records and executed Community decisions. One of their duties was to conduct correspondence with state and church authorities as well as with individuals. *Povjereniks* were the most numerous officials, selected for specific occasions, usually to collect donations for the Community on guild *slavas* and celebrations or for the Žitomislić monastery. They could be entrusted with supervising the executions of some specific decisions. *Pojac* was the office assigned to teachers, members of the Serbian Singing Society *Gusle* and senior pupils of primary school. They sang in church during worship services on Sundays and public holidays. The Community has tried to establish the office of *ekonom* who would take care of the estate of the Žitomislić monastery. However, it was short-lived.

Social background of officials was different, but most of them originating from reputable merchant families and intellectual circles. All of them have given an important contribution to the cultural, educational and spiritual progress of Mostar's Orthodox Serbs. Later they would be elected to new positions in the structure of the Church-and-school Community.